

ELŻBIETA JASTRZĘBOWSKA

ARCHEOLOGIA CHRZEŚCIJAŃSKA W POLSCE

CHRISTLICHE ARCHÄOLOGIE IN POLEN

The present paper recapitulates the history (18-20th cent.) and the current state-of-the-art in the research on the Christian archaeology in Poland while the later comprises both a glance at the field survey and synthetic studies and analysis of a single or group of artefacts performed by Polish researchers in last fifty years. As regards the state of Polish research, the author applies generally accepted scientific principles relating to space and time of this discipline, viz. the subject of the Christian archaeology are artefacts dated from the early Christian period (confirmed in a material culture as late as in the 3rd cent.) to the early Middle Ages and early Byzantine period (the 8th cent.) and it comprises the area around the Mediterranean Sea: from Sudan to the Upper Egypt; over the southern Europe and the northern Africa to Syria, Palestine and even Crimea. The draft contains an extensive bibliography of the researcher mentioned in the text.

KEY WORDS: excavations, churches, frescoes, mosaics

„Jest prawie tyle archeologii chrześcijańskich, ilu jest archeologów chrześcijańskich, nierzadko nawet w najistotniejszych sprawach mających odmienne zdania, które nie dają się ze sobą pogodzić” (Deichmann 1994, 13). Tak zaskakującą oceną rozpoczyna Friedrich W. Deichmann (1909-1993) – jeden z najwybitniejszych niemieckich znawców kultury materialnej okresu późnego antyku, wczesnego chrześcijaństwa i Bizancjum – omówienie dziedziny naukowej, którą zajmował się przez całe swoje niezwykle owocne życie badacza przede wszystkim architektury, ale też i detali jej wystroju, mozaik, sarkofagów i wielu innych typów zabytków ruchomych, zarówno z Rzymu, Konstantynopola, Rawen-

ny, jak i z całego Bliskiego Wschodu¹. W niniejszym zarysie przyjęłam najprostsza definicję archeologii chrześcijańskiej, jako nauki zajmującej się uzyskiwaniem w drodze wykopalisk zabytków wraz z dalszym ich opracowywaniem z zakresu chrześcijańskiej architektury i jej dekoracji, zarówno kościołów, jak i współczesnych im budowli publicznych czy prywatnych oraz założeń ze sfery cmentarnej, wreszcie wszystkich innych obiektów ruchomych

---

¹ Przede wszystkim: Deichmann 1969-1989 i 1982; bibliografia Deichmanna: *Studien* 1986, t. I, XI-XXIV; por. też: Feld 1994, 7-17 i Duval 1994, 7-15.

dekorowanych motywami chrześcijańskimi. Spotykane są one na obszarze całego świata starożytnego: od Brytanii po Górny Egipt, od półwyspu Iberyjskiego, przez południową Europę i północną Afrykę, po Krym oraz poprzez Azję Mniejszą, Syrię i Palestynę po Kaukaz, Mezopotamię i Arabię. Datuje się je na okres od początku III w. (czas najstarszych zachowanych świadectw materialnych obecności chrześcijan) do VIII w. (początek wyraźnego odrębnego rozwoju wczesnego średniowiecza na Zachodzie, kultury bizantyjskiej na Wschodzie i islamskiej na Południu). Niemniej powyższa różnorodność badawcza archeologii chrześcijańskiej, niewątpliwie przesadnie przez Deichmanna podkreślona, jest poniekąd uzasadniona. Wzięła się przede wszystkim stąd, że obiektami dociekań naukowych są często zachowane bądź odkopywane zabytki związane z nadal żywą aktywnością religijną chrześcijan, w dodatku różnych wyznań (katolików, protestantów, prawosławnych i wielu innych), którzy przez kilka stuleci rościli sobie prawo do własnych, „jedynie słusznych” i religijnie uzasadnianych interpretacji danych zabytków, czemu nierzadko towarzyszyło bezkompromisowe potępienie innych opinii wynikłych z racjonalnych przesłanek. Nie inaczej byłoby w Polsce, ale z braku ewangelickich i prawosławnych teologów i historyków Kościoła, zainteresowanych wczesnym chrześcijaństwem, przy tym walczących z katolickimi doktrynami na temat początkowych dziejów Kościoła, a także w sytuacji dość późnego rozpoczęcia badań w tym zakresie przez polskich archeologów terenowych w obrębie basenu Morza Śródziemnego, nie było komu na ziemiach polskich spierać się wokół tradycyjnych kontrowersji, rozpalających „do bieli” naukowców przede wszystkim w Niemczech, we Francji i Włoszech w XIX i na początku XX w.

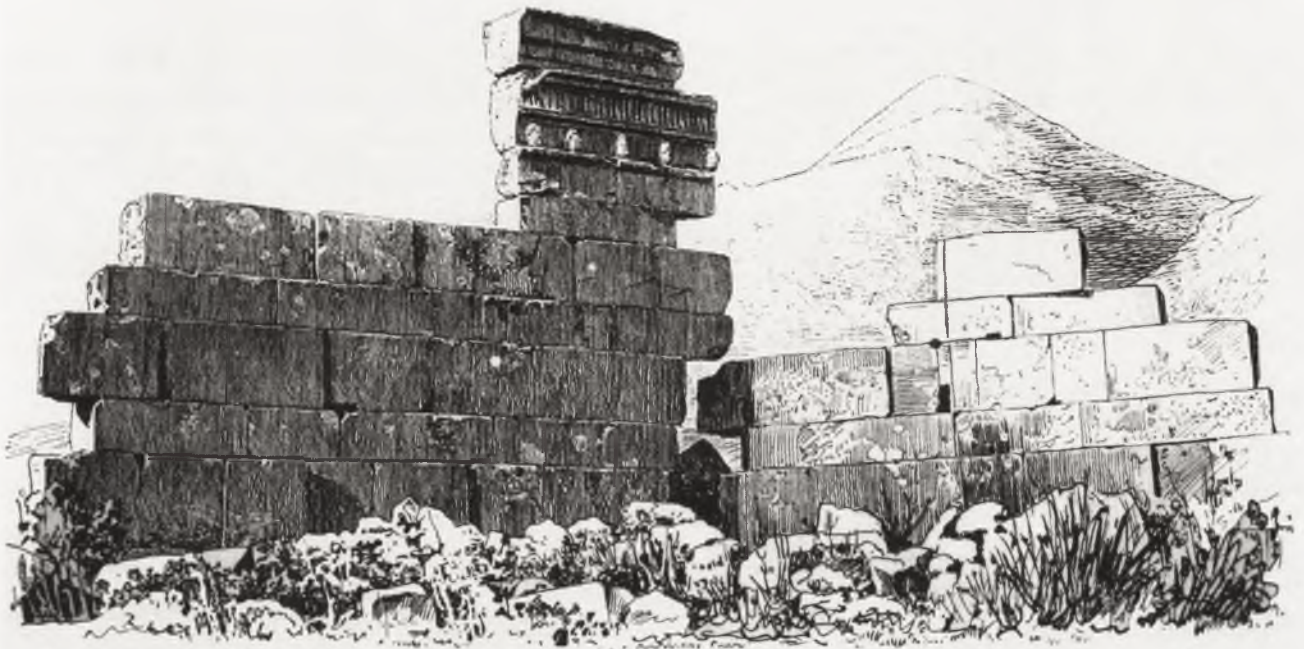
A wszystko zaczęło się bardzo dobrze i zgodnie zarówno z oświeceniową eksplozją racjonalizmu, jak i z romantycznymi nostalgiami w całej Europie drugiej połowy XVIII i początku XIX w., kiedy to polscy przedstawiciele wykształconego kleru i intelektualnie ambitnej i rozbudzonej arystokracji udawali się w kulturalne podróże do Włoch, wzorem europejskich myślicieli i artystów, np. Johanna Wolfganga Goethego (1749-1832; zob. Goethe 1913). Pisali stamtąd relacje, zgłębiając wiedzę na temat spotykanych monumentów w najnowszych publikacjach fachowych z całej Europy, niezależnie od języka danego opracowania, a także tłumaczyli niektóre

ważne dzieła na język polski, dodając przy tym własne komentarze. Należy wspomnieć tutaj przede wszystkim Stanisława Kostkę Potockiego (1755-1821) i jego dzieło *O sztuce u dawnych czyli Winckelman Polski* z 1815 r.² oraz księdza Franciszka Ksawerego Michała Bohusza (1746-1820) i jego *Dziennik podróży* z lat 1777-1791³. O ile w pierwszym przypadku Potocki wykazał się w pełni tradycyjnym poglądem co do wyższości Greków nad Rzymianami, rozszerzając tylko słynne opracowanie Winckelmanna o własne przemyślenia na temat późnego antyku, z bardzo negatywną oceną tej epoki – jako całkowitego upadku sztuki w stosunku do greckich ideałów (Potocki 1992, 207-253), o tyle światły jezuita Bohusz odnotował wyjątkowo nowoczesne i trafne spostrzeżenia na temat rzymskich katakumb, poparte znaną mu obcą literaturą przedmiotu, krytycznie odnosząc się do nabożnie tradycyjnego podejścia badaczy rzymskich (Jastrzębowska 2003a, 139-146). Jednak gros podróżników i kolekcjonerów polskich doby Oświecenia i pierwszej połowy XIX w. skierowała swoje zainteresowania w stronę antyku klasycznego, czyli ku dziełom sztuki, które wyszły spod pędzla i dłuta czy z warsztatów rzemieślniczych Greków i Rzymian na użytek środowiska pogańskiego (Gąsiorowski 1948; Dobrowolski 1988, 187-205). Rozbiory Polski ograniczyły jeszcze bardziej i te działania, które miały następnie szansę rozwoju właściwie tylko w zaborze austriackim. Do takich wówczas wyjątkowych przykładów należy zaliczyć opracowania hrabiego Karola Lanckorońskiego (1848-1933), zarówno na temat Katedry w Akwilei, jak relacjonujące wyprawę krajoznawczą i archeologiczną do Pamfyllii i Pizydii w 1884 (ryc. 1). Obie prace są tym cenniejsze, że traktując między innymi też o budowlach kościelnych zostały napisane przez miłośników antyku i historyków sztuki oraz archeologów, a nie przez teologów katolickich czy protestanckich, zatem miały na celu publikację monumentów, a nie udowadnianie przy ich pomocy z góry postawionych założeń religijnych (Lanckoroński, Niemann, Petersen 1890-1896; Lanckoroński, Niemann, Swoboda 1906).

² Por. najnowsze wydanie (Potocki 1992); nadto Bernhard 1956, 514-521.

³ Wydanie Kraushara (1903), omyłkowo uznane za *Dziennik podróży Stanisława Staszica* (Jastrzębowska 2003, 137-148).

Ryc. 1. Ruiny chrześcijańskiej bazyliki zachodniej w Sagalassos w tureckiej Pizydii, rycina z publikacji K. Lanckorońskiego (1896, t. II, 151, fig. 125)

Abb. 1. Ruinen der christlichen Westbasilika in Sagalassos in Pisidien (Türkei), Abbildung vom Buch K. Lanckorońskis (1896, Bd. II, 151, Abb. 125)

Ta ostatnia bowiem postawa charakteryzowała przede wszystkim katolickich badaczy starożytności chrześcijańskich w samym Rzymie, uznawanym przez nich za bezsporną kolebkę całego chrześcijaństwa. Stało się to też myślą przewodnią większości włoskich, XIX-wiecznych opracowań katakumb, sarkofagów i dekoracji najstarszych kościołów, publikacji niekiedy nadal bardzo cennych z punktu widzenia zebranej dokumentacji, ale zaopatrzonych często w błędne interpretacje i datowanie. Przeciwstawili się temu głównie badacze niemieccy protestanckiej proveniencji (Deichmann 1994, 26-33). W duchu rzymskiego centryzmu rozwinął natomiast badania wielki historyk Kościoła, epigrafik i archeolog, niewątpliwy „ojciec-założyciel” rzymskiej archeologii chrześcijańskiej, Giovanni Battista De Rossi (1822-1894)⁴, przyjaciel Theodora Mommse- na, oraz uczeń i kontynuator De Rossi’ego Józef Wilpert (1857-1944) – pochodzący ze Śląska, znający polski, ale nie używający tego języka i piszący

tylko po niemiecku i włosku⁵. Z De Rossim i Wilper- tem był związany osobiście polski ksiądz z za- boru austriackiego Józef Bilczewski (1860-1923), badacz i propagator rzymskiego antyku chrześcijań- skiego, pozostający pod silnym naukowym wpły- wem swoich mistrzów. Pod koniec życia został on wyświęcony na arcybiskupa metropolitę lwowskie- go, zaś po śmierci przyjęty w poczet błogosławio- nych Kościoła katolickiego (Bilczewski 1890; 1895; por. Krawiecki 1980, 163-195). Tytuły dwóch czę- ści jego krakowskiej pracy habilitacyjnej z 1890 roku unaoczniają najdobitniej „program badawczy” Bil- czewskiego: *Archeologia jako źródło historii Kościoła* (Bilczewski 1890, 1-185) i *Archeologia jako źródło dogmatyki* (ibidem, 189-333) Podobnie było z innymi polskimi historykami Kościoła (aż po okres międzywojenny) interesującymi się archeolo- gią chrześcijańską, jak Stefan Pawlicki, Antoni Kwieciński czy Leon Łomiński (Krawiecki 1980, 163-169; Wronikowska 1981, 87-98). Takemu głę- boko ugruntowanemu centryzmowi rzymskiemu przeciwstawił się natomiast inny wielki ówczesny

⁴ De Rossi (zob. 1857-1888; 1864-1877), założyciel i autor większości artykułów „Bullettino di Archeologia Cristiana” w Rzymie (1863-1882), którego dzisiejszą kontynuacją jest „Rivista di Archeologia Cristiana”.

⁵ Przede wszystkim Wilpert 1889; 1901; 1916; 1929-1936.

Ryc. 2. Konferencja w Kazimierzu Dolnym, 8 czerwca 2006 r., z zakresu archeologii chrześcijańskiej w ramach „Sympozjów Kazimierskich”, referuje A. Łukaszewicz (pośrodku w głębi) z Instytutu Archeologii UW (fot. B. Wronikowska)

Abb. 2. Tagung zur christlichen Archäologie am 8. Juni 2006 in Kazimierz Dolny im Rahmen der Symposien zu Kazimierz, Vorträger A. Łukaszewicz (inmitten im Hintergrund) vom Institut für Archäologie der UW (Foto von B. Wronikowska)

badacz, skądinąd też polskiego pochodzenia – Józef Strzygowski z Bielska-Białej (1862-1941), aktywny zawodowo jednak tylko w niemieckojęzycznym kręgu naukowym. Zwrócił on uwagę na inspirujący wpływ Bizancjum i w ogóle Wschodu (od Syrii i Palestyny aż po Armenię i Egipt) w kształtowaniu się sztuki chrześcijańskiej (Strzygowski 1901).

W okresie międzywojennym do aktywnych ośrodków dawnego zaboru austriackiego, czyli Uniwersytetów Krakowa i Lwowa, gdzie wyżej wspomniane badania i publikacje koncentrowały się głównie na wydziałach teologii, ale później też i w katedrach Historii Sztuki oraz Archeologii Klasycznej (Gąsiorowski 1928; 1930, 3-4; 1934; Molé 1931), dołączył jeszcze Uniwersytet Warszawski z Katedrą Archeologii i Sztuki Kościelnej na Wydziale Teologii. Do dużego znaczenia tego nowego ośrodka badawczo-dydaktycznego przyczynił się kierownik tej Katedry w latach 1921-1934 Paweł Styger

(1887-1939), Szwajcar z pochodzenia, teolog z wykształcenia, a jednocześnie bardzo rzetelny rzymski archeolog z doświadczenia, który wbrew naciskom tradycjonalistów kościelnych nie bał się właściwie interpretować odkrywanych tam w drodze wykopalisk zabytki, przede wszystkim zespół tzw. Triclii pod bazyliką św. Sebastiana na via Appia (Styger 1918, 3-112; Jastrzębowska 1998, 137-142).

Po II wojnie światowej państwa uniwersyteckie zostały pozbawione wydziałów teologicznych. Nawet na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, gdzie pozostawiono teologię, archeologia wczesnochrześcijańska otrzymała możliwość rozwoju w Katedrze Historii Sztuki Starożytnej i Wczesnochrześcijańskiej na Wydziale Nauk Humanistycznych, którą od 1950 roku przez siedem lat kierował Rajmund Gostkowski (1885-1966), archeolog klasyczny, a od 1969 Barbara Filarska, również w tym kierunku wykształcona, ale następnie specjalizują-

Ryc. 3. Późnoantyczne „audytoria” odkopane pod kierunkiem G. Majchereka na Kôm El-Dikka w Aleksandrii w Egipcie (fot. G. Majcherek)

Abb. 3. Spätantike „Auditorien“ ausgegraben von G. Majcherek auf Kôm El-Dikka in Alexandrien in Ägypten (Foto von G. Majcherek)

ca się w archeologii wczesnochrześcijańskiej (Filarzka 1983; 1985; 1999), po czym w r. 1992 kierownictwo w tej Katedrze przejęła i prowadzi do dziś Bożena Iwaszkiewicz-Wronikowska⁶. Ośrodek ten organizuje od 1995 r., najpierw corocznie, obecnie co dwa lata, cieszące się dużym uznaniem konferencje w Kazimierzu nad Wisłą, pt. *Sympozja Kazimierskie*, poświęcone wybranym problemom kultury świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa (ryc. 2), w których udział biorą tak archeolodzy i historycy sztuki, jak i patrolodzy i historycy Kościoła z całej Polski⁷. Jednak w kontaktach zagranicznych tego zasłużonego centrum brak jest niemieckich i angielskich placówek naukowych, zaś

współpraca i wymiana naukowa badaczy z KUL ogranicza się w głównej mierze do włoskich uczelni katolickich, choć z pewnością nie dotyczy to Daniela Próchniaka od lat zajmującego się wczesnochrześcijańską Armenią⁸.

Okres po II wojnie światowej, jakby na przekór politycznej sytuacji Polski odciętej w 1945 r. od Zachodu Europy, zaowocował w latach sześćdziesiątych XX w. nowymi możliwościami prowadzenia wykopalisk w basenie Morza Śródziemnego. Stało się to możliwe dzięki międzynarodowej aktywności i sławie Kazimierza Michałowskiego (1901-1981), kierującego Katedrą Archeologii Śródziemnomorskiej w Uniwersytecie Warszawskim (dziś kilka samodzielnych Zakładów w ramach jednego Instytutu Archeologii, dalej: IA UW) oraz dzięki kontynuacji tej działalności przez jego licznych współpracowników i uczniów zarówno z Uniwersytetu War-

⁶ Iwaszkiewicz-Wronikowska 1999, 71-75; 2003, 7-18; 2005, 199-215; Wronikowska 1990; 1994.

⁷ *Sympozja Kazimierskie* 1998, t. I (materiały z dwóch konferencji z lat 1995 i 1996); 2001, t. II (materiały z dwóch konferencji z lat 1998 i 2000); 2002, t. III (materiały z konferencji w r. 2001); 2004, t. IV (materiały z konferencji w r. 2003); 2005, t. V (materiały z konferencji z 2004 r.).

⁸ Próchniak 1999, 33-47; 2001, 49-85; 2004, 223-250; 2005, 373-403.

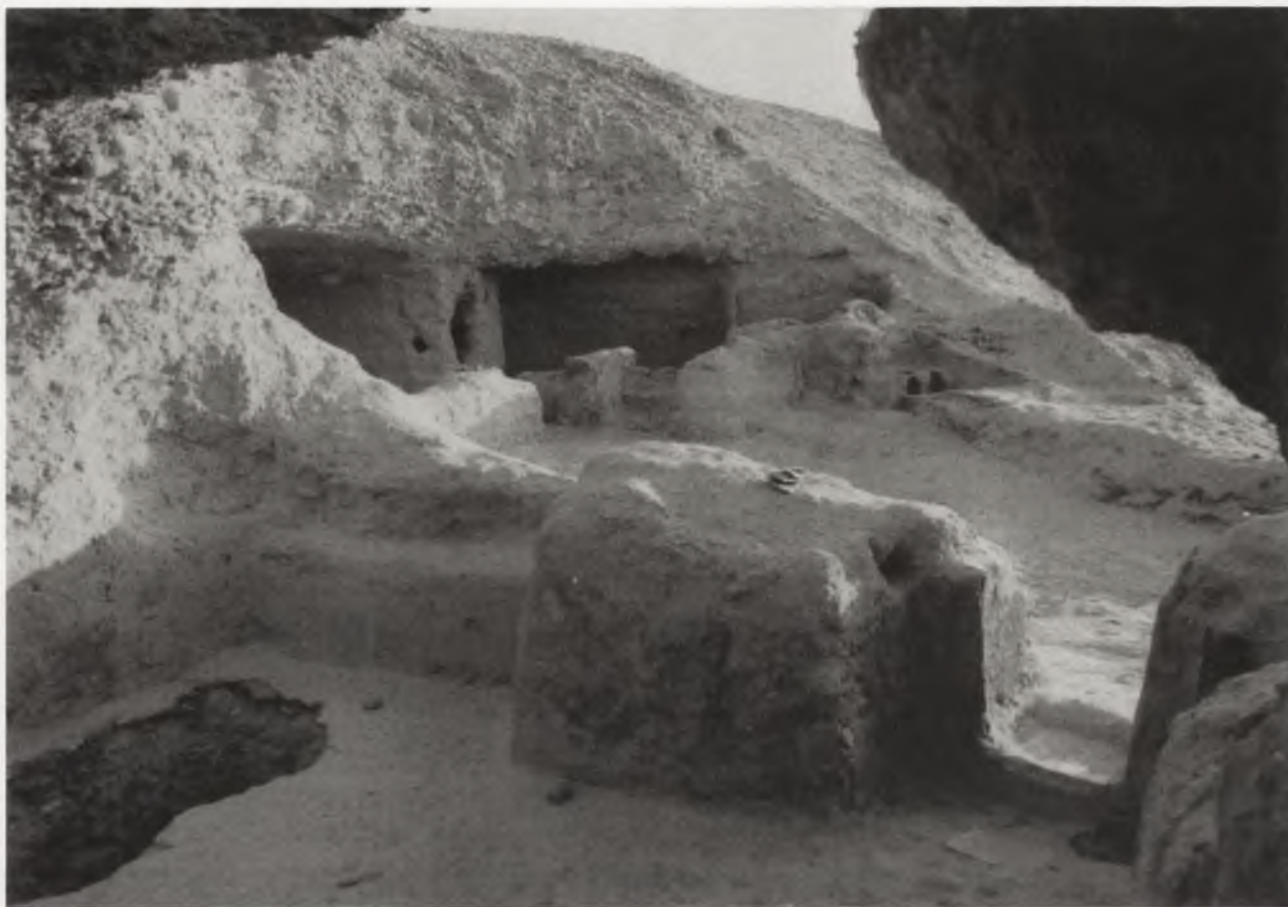
Ryc. 4. Pozostałości cmentarnej kaplicy z V w. odkrytej pod kierunkiem H. Szymańskiej w Marea w Egipcie (fot. H. Szymańska)

Abb. 4. Überreste einer Grabkapelle aus dem 5. Jh. von H. Szymańska in Marea in Ägypten entdeckt (Foto von H. Szymańska)

szawskiego, jak i z Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej Polskiej Akademii Nauk, wreszcie także z Muzeum Narodowego w Warszawie⁹. Zabytki późnoantyczne, wczesnochrześcijańskie, bizantyjskie, a także pochodzące z jeszcze późniejszego okresu chrześcijaństwa nad Nilem znajdowano niemal na wszystkich stanowiskach w Egipcie i na Bliskim Wschodzie, gdzie Polacy pod koniec lat 50. XX w. rozpoczęli i do dziś prowadzą wykopaliska.

⁹Lichočka 1974, 379-404; Dobrowolski W. 1988, 222-240; 50 lat 1986; Daszewski 1992, 39-47; stałe raporty z wykopalisk w PAM.

Co do Egiptu, to należy tutaj wymienić w kolejności chronologicznej rozpoczętych badań: Tell Artib, gdzie w latach 1957-1985 odkryto między innymi termy późnorzymskie, bliżej nieokreślone konstrukcje bizantyjskie, a przy nich fragmenty wystroju nieznanego kościoła (Ruszczyc 1986, 29-34; 1990, 379-381; Myśliwiec 2000, 9-49), a przede wszystkim Aleksandrię, w której rejonie zwanym Kôm el-Dikka od 1960 r. do dziś eksplorowana jest późnoantyczna i bizantyjska dzielnica mieszkalna (Mieczysław Rodziewicz) oraz analogiczne budowle publiczne, w tym termy (Wojciech Kołataj), budowla „teatralna” i sąsiednie audytorium (ryc. 3) tzw. Akademii Aleksandryjskiej (Grzegorz Majcherek). Od-

Ryc. 5. Pozostałości eremu nr 25 odkrytego przez W. Godlewskiego w Deir el-Naqlun koło Fajum w Egipcie (fot. W. Godlewski)

Abb. 5. Überreste der Klausen Nr. 25 von W. Godlewski in Deir el-Naqlun bei Faium in Ägypten entdeckt (Foto von W. Godlewski)

kryto tam również i opracowano liczne, dobrze datowane gliniane ampułki św. Menasa (Zsolt Kiss)¹⁰. Ostatnio Hanna Szymańska i Krzysztof Babraj z nie małym sukcesem wydobyli na światło dzienne w Marea (koło Abu Mena) termy, małą kaplicę cmentarną (ryc. 4) i wielką bazylikę portową (Szymańska, Babraj 2004, 53-62; 2005, 43-54). Natomiast w Deir el-Bahari, gdzie jeszcze od r. 1960 do dziś prowadzone są prace konserwatorskie faraonńskiej świątyni Hatszepsut, w jej wnętrzu Włodzimirz Godlewski zidentyfikował klasztor św. Foi-

bammona (Godlewski 1982a, 107-114; 1986). Badacz ten jednak od 1985 r. eksploruje przede wszystkim Deir el-Naqlun (koło Fajum), odkrywając tam pustelnie skalne (ryc. 5), wyjątkowo bogate w najrozmaitsze zabytki ruchome, kościół, klasztor i nekropolę¹¹; ale też wcześniej w Kalabsha, na granicy górnego Egiptu i Sudanu, zidentyfikował baptysterium w świątyni (dziś odtworzonej nad brzegiem Jeziora Assuańskiego) zamienionej potem na kościół (Godlewski 1982b, 134-140). Należy też podkreślić,

¹⁰ Kołataj 1986, 35-42; *Starożytna* 1977; siedem monografii z serii *Alexandrie* z lat 1976-1989, w tym zwłaszcza: Rodziewicz 1984, Kiss 1989; 1990, 195-202; Kołataj 1992 i Kiss, Majcherek, Meyza, Ryszewski, Tkaczow 2000; raporty z wykopalisk W. Kołataja i G. Majcherka w PAM, w tym szczególnie Majcherek 2004; poza tym Daszewski, el Sheikh, Medeksza 1990, 87-105.

¹¹ Raporty z wykopalisk W. Godlewskiego w latach 1986-1990 w „Roczniku Muzeum Narodowego”; zaś od 1990 do dziś w PAM autorstwa: W. Godlewskiego, T. Góreckiego, T. Derdy, T. Herbicha, E. Wipszyckiej, E. Parandowskiej; nadto Godlewski 1992, 178-189; Dobrowolski J., 1992, 309-325; Godlewski 1993, 183-195; Wipszycka 1996, 373-393; Godlewski 1997, 123-145; Ciechanowicz 1999, 188-206; Godlewski, 1999b, 157-162; 2000, 91-98.

Ryc. 6. Malowana głowa św. Anny z VIII w. uratowana ze ściany katedry w Faras, Muzeum Narodowe w Warszawie (fot. autorki)

Abb. 6. Gemalter Kopf der hl. Anna aus dem 8. Jh. in der Wand der Domkirche in Faras geborgen, Nationalmuseum Warschau (Foto der Verfasserin)

Ryc. 7. Wnętrze krypty grobowej bp. Georgiosa odkrytej pod kierunkiem S. Jakobielskiego w klasztorze św. Trójcy w Starej Dongoli w Sudanie (fot. B. Żurawski)

Abb. 7. Das Innere der Grabkrypta vom Bischof Georgios im Dreifaltigkeit-Kloster in Alt Dongola in Sudan von S. Jakobielski entdeckt (Foto von B. Żurawski)

że ogromne znaczenie dla polskich badań archeologicznych nad chrześcijańskim Egipcem mają stale publikacje historyczne i papirologiczne, szczególnie Ewy Wipszyckiej na temat monastycyzmu egipskiego¹² i innych badaczy z Zakładu Papirologii UW (głównie: Adama Łukaszewicza, Adama Łajtara, Tomasza Derdy), publikujących papyrusy, graffiti i inskrypcje chrześcijańskie ze stanowisk polskich w Egipcie i Sudanie, czego zresztą nie sposób tu wyszczególnić¹³.

W dolinie Nilu – ale już w Sudanie – największym osiągnięciem polskich archeologów pod kierunkiem Kazimierza Michałowskiego było odkrycie w sezonie 1960/61 katedry w Faras oraz ratowanie fresków przed zatopieniem wodami zalewu tamy w Assuanie; połowa fresków jest obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie (ryc. 6), reszta w Muzeum Narodowym w Chartumie¹⁴. W ślad za odkryciami w Faras rozwinęły się na dużą skalę dalsze polskie badania archeologiczne chrześcijańskich zabytków w Sudanie, dając początek tzw. nubiolonii, nowej dziedzinie naukowej w polskiej archeologii chrześcijańskiej¹⁵. Tutaj na szczególną uwagę zasługuje rozpoczęta wówczas z rozmachem współpraca naukowa Polaków z Erichem Dinklerem (1909-1981) z Uniwersytetu w Heidelbergu (Dinkler 1970). To wspólne polsko-niemieckie przedsięwzięcie szeroko zakrojonych zadań badawczych nubiolonii przerwała nagle niespodziewana śmierć tak Michałowskiego, jak i Dinklera w 1981 r. Chronologicznie nubiolonia

¹² Wipszycka, 1972; 1983, 182-201; 1984, 407-416; 1988, 117-165; 1990, 499-503; 1998, 71-80; 1999, 411-422; 2002, 355-396; 2003, 361-366.

¹³ Por. liczne artykuły A. Łajtara i T. Derdy od lat 90. ubiegłego wieku do dziś w JJPap; nadto Łukaszewicz 1990, 219-223.

¹⁴ Michałowski 1966; 1967; 1974; osiem monografii z serii *Faras* w latach 1962-1985, w tym zwłaszcza Jakobielski 1972, Kubińska 1974, Godlewski 1979 i Martens-Czarnecka 1982; nadto: Scholz 1987, 125-152; Jakobielski 2001, 59-79; Godlewski 2006.

¹⁵ Por. praca zbiorowa *Nubia* 1982; Scholz 2000, 178-231; 2001, 177-251 oraz najnowszy stan badań i takąż bibliografię u Godlewskiego (1999a, 50-64).

Ryc. 8. Widok z lotu ptaka kościoła Archanioła Rafała w Banganarti podczas wykopalisk kierowanych przez B. Żurawskiego w 1999 r. (fot. B. Żurawski)

Abb. 8. Luftansicht der Erzengel Raphael-Kirche in Banganarti bei den Ausgrabungen von B. Żurawski 1999 (Foto von B. Żurawski)

– z zabytkami z VIII-XIV w. – wykracza poza nakreślone na początku niniejszego zarysu ramy czasowe, ale ponieważ obiektami jej badań stały się w większości sakralne budowle chrześcijańskie oraz z uwagi na to, iż odkrycia Polaków były rzeczywiście rewelacyjne, nie można ich tutaj pominąć. Dotyczy to następujących stanowisk: Qasr Ibrim w latach 1972-1978 (badania we współpracy z Anglikami) – katedra z przyległymi zabudowaniami i inne kościoły (Przemysław Gartkiewicz, nieżyjący już ekspert od nubijskiej architektury kościelnej)¹⁶; Stara

Dongola od 1964 r. do dziś – kilka kościołów, podmiejski kościół oraz klasztor św. Trójcy (ryc. 7) z tzw. Aneksem Zachodnim, w którym zachowały się freski (niezwykle bogate treściowo i formalnie), pałac królewski, zabudowa mieszkalna, fortyfikacje miejskie i nekropole (Przemysław Gartkiewicz, Włodzimierz Godlewski, Stefan Jakobielski, Małgorzata Martens-Czarnecka, Bogdan Żórawski)¹⁷;

¹⁶ Gartkiewicz 1975, 49-64; 1980, 137-160; 1986, 81-84; 1982, 43-133.

¹⁷ Jakobielski 1970, 171-177; 1986, 91-96; Jakobielski, Medeksza 1990, 165-174; Godlewski 1990, 127-137; raporty z wykopalisk S. Jakobielskiego, W. Godlewskiego, B. Żórawskiego w Kush i PAM; Gartkiewicz 1990; Godlewski 1998, 127-135; Łaptaś 1999, 230-237; Martens-Czarnecka

Ryc. 9. Pozostałości nawy centralnej bazyliki chrześcijańskiej z VI w. odkrytej pod kierunkiem Michała Gawlikowskiego w Palmyrze w Syrii (fot. autorki)
 Abb. 9. Überreste des Mittelschiffes der christlichen Basilika aus dem 6. Jh. von Michał Gawlikowski in Palmyra in Syrien entdeckt (Foto der Verfasserin)

Ryc. 10. Pozostałości bazyliki chrześcijańskiej z V w. odkopanej przez Ekspedycję Archeologiczną UAM w Novae w Bułgarii (fot. T. Samowski)
 Abb. 10. Überreste einer christlichen Basilika aus dem 5. Jh. durch die Archäologische Expedition der Adam-Mickiewicz-Universität Poznań in Novae in Bulgarien freigelegt (Foto von T. Samowski)

Ryc. 11. Wykopaliska włosko-polskie w 1977 r. przy kościele Madonny del Granato w Capaccio Vecchia we Włoszech (fot. T. Baranowski)

Abb. 11. Polnisch-italienische Ausgrabungen von 1977 an der Madonna del Granato-Kirche in Capaccio Vecchia in Italien (Foto von T. Baranowski)

Banganarti-Sinada od r. 1997 do dziś (ryc. 8) – kościół Archanioła Rafała, centrum pielgrzymek, z freskami w siedmiu apsydach wschodnich kościoła (Bogdan Żurawski, Adam Łajtar, Magdalena Łaptaś)¹⁸. Ostatnio do badań polskich w Sudanie dołą-

czył nowy ośrodek, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, wysyłając nad Nil swoje misje archeologiczne i organizując w kraju coroczne konferencje naukowe w Gniewie nad Wisłą (*Gdańsk* 1998; 2003).

1999, 273-284; Żurawski 1999, 423-448; Ciechanowicz 1999, 258-294; Łajtar 2001, 209-215; Martens-Czarnecka 2001, 217-235; praca zbiorowa *Dongola-Studien* 2001 (z całą wcześniejszą bibliografią).

¹⁸ Raporty z wykopalisk B. Żurawskiego i M. Łaptaś w PAM; nadto Żurawski i inni 2003; Łajtar 2003, 137-159; Żurawski, 2005, 301-324.

Poza Egiptem, jeszcze w 1959 r., Kazimierz Michałowski rozpoczął wykopaliska w syryjskiej Palmirze – w obozie wojskowym Dioklecjana – i są one prowadzone do chwili obecnej pod kierunkiem Michała Gawlikowskiego nie tylko w poprzednim miejscu, ale również w samym centrum miasta, gdzie Gawlikowski odkrył dwa sąsiadujące ze sobą

Ryc. 12. Pozostałości bazyliki chrześcijańskiej z V w. odkopanej pod kierunkiem J. Młynarczyk w Hippos-Susita w Izraelu (fot. J. Młynarczyk)

Abb. 12. Überreste einer christlichen Basilika aus dem 5. Jh. von J. Młynarczyk in Hippos-Susita in Israel freigelegt (Foto von J. Młynarczyk)

kościół (ryc. 9) z VI-VIII w.¹⁹ Michałowskiemu polska archeologia śródziemnomorska zawdzięcza również rozpoczęcie w 1964 r. wykopalisk w Nea Pafos na Cyprze. Są one kontynuowane pod kierunkiem Andrzeja Daszewskiego do dziś, w dzielnicy wspaniałych rezydencji mieszkalnych z późnego antyku z podłogowymi mozaikami mitologicznymi, a te mogły niegdyś zdobić domy tak pogan, jak i chrześcijan²⁰.

Zaś dzięki Kazimierzowi Majewskiemu z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (dziś Instytut Archeologii i Etnologii PAN) oraz Uniwersytetu Warszawskiego polscy archeolodzy rozpoczęli w r. 1960 wykopaliska w naddunajskim Novae w Bułgarii z okre-

su rzymskiego i późnoantycznego. Badania te prowadzone są do dziś przez Instytuty Archeologii: Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Doprowadziły one do odsłonięcia największej nad dolnym Dunajem bazyliki chrześcijańskiej (ryc. 10) z V-VI w.²¹ Ten sam ośrodek poznański pod kierunkiem Andrzeja Biernackiego, we współpracy z rosyjskimi i ukraińskimi archeologami, przeprowadził aktualizację dawnych wyników badań nad architekturą sakralną i nad jej dekoracją we wczesnobizantyjskim Chersonesie na Krymie, co zaowocowało nową serią wydawniczą oraz międzynarodową sesją naukową w październiku 2004²².

¹⁹ Gawlikowski 1986, 121-126; 1992, 116-121; osiem monografii z serii *Palmyre* z lat 1960-1984; raporty z wykopalisk M. Gawlikowskiego w PAM; ostatnio Gawlikowski 2001, 187-191.

²⁰ Daszewski 1977; 1985; 1986, 113-120; 2001, 45-57; Daszewski, Michaelides 1988a; 1988b; Medeksza 1992.

²¹ Raporty z wykopalisk bazyliki chrześcijańskiej S. Parnickiego-Pudelko, A. Biernackiego z lat 1973-1997 w „Archeologia”; ponadto przede wszystkim: Parnicki-Pudelko 1984, 271-304; Kalinowski, Pawlak 1995, 257-265; 2001, 113-120; Kalinowski 1997, 81-86; Kalinowski 2004, 301-309.

²² *Wczesnobizantyjskie budowle*, 2004; Dombrowski, 2004 i Biernacki (w przygotowaniu). Por. też Jastrzębowska

Także międzynarodową, w dodatku interdyscyplinarną konferencję (z udziałem historyków, archeologów i filologów) wokół problematyki późnego antyku i Bizancjum zorganizowały wcześniej, w r. 1991 w Krakowie, wspólnie Zakłady Historii Sztuki i Historii Bizancjum Uniwersytetu Jagiellońskiego (*Paganizm* 1991). Należy tu również podkreślić, że od kilkunastu już lat działa ogólnopolska, interdyscyplinarna Komisja Bizantynologiczna, związana z Komitetem Nauk o Kulturze Antycznej PAN, której członkowie, a wśród nich też archeolodzy chrześcijańscy, spotykają się na sesjach naukowych dwa razy do roku. Obecnie Komisją tą kieruje Waldemar Ceran z Katedry Historii Bizancjum Uniwersytetu Łódzkiego.

Wracając do badań terenowych, to nie można w niniejszym zarysie pominąć polskich prac archeologicznych – rozpoczętych jeszcze w latach 60. zeszłego stulecia przez Lecha Leciejewicza, Stanisława Tabaczyńskiego i Tadeusza Baranowskiego (IAE PAN) – na obszarze dzisiejszych Włoch. Były to wykopaliska w Torcello, Castelseprio, Capaccio Vecchia (ryc. 11) oraz Civita di Ogliara i odnosiły się w zasadzie do okresu wczesnego średniowiecza, co – jak w przypadku nubiologii – wykracza poza zarysowane wyżej ramy chronologiczne (VI - X w.), ale były one pod względem metodologii prac terenowych tak wzorowo prowadzone, że we Włoszech cieszyły się wielkim uznaniem i przyczyniły się szczególnie do lepszego poznania osadnictwa i kultury Longobardów w Italii²³.

Do „najmłodszych” badań archeologicznych z lat dziewięćdziesiątych ubiegłego i z początku obecnego stulecia w basenie Morza Śródziemnego, wydobywających na światło dzienne zarówno wczesnobizantyjskie kościoły, jak i przyległą zabudowę publiczną i prywatną, należą prace ekspedycji: Jolanty Młynarczyk (IA UW) w Hippos-Susita (ryc. 12) w Izraelu²⁴ i Tomasza Waliszewskiego (IA UW)

w Anâne i Chhîm w Libanie²⁵ oraz inne opracowania autorstwa tego ostatniego badacza architektury sakralnej, malowideł i mozaik kościelnych z Libanu, Jordanii i Izraela²⁶.

Przy okazji badań terenowych, jak i odbywających się cyklicznie międzynarodowych sesji i kongresów archeologicznych, koptologicznych i nubio-logicznych, Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW nawiązało i nadal podtrzymuje aktywne kontakty naukowe przede wszystkim z francuskimi i niemieckimi instytucjami naukowymi, działającymi już od dziesięcioleci na Bliskim Wschodzie i w Egipcie, zaś Instytut Archeologii i Etnologii PAN współpracuje przede wszystkim z włoskim Centro Nazionale della Ricerca. Innego rodzaju stały kontakt z niemiecką archeologią chrześcijańską mogę sama poświadczyć własną pracą badawczą, gdyż w mojej niemieckiej dysertacji kontynuowałam dawne badania Pawła Stygera z kompleksu bazyliki św. Sebastiana w Rzymie (Jastrzębowska 1981; 1982, 223-229; 2002, 1141-1155), zaś w Uniwersytecie Warszawskim stałam się niejako jego „następczynią” w dydaktyce na rzecz archeologii chrześcijańskiej, już nie tyle związanej z teologią, ile z naukami historycznymi (Instytut Archeologii) i nadal badawczo w dużej mierze skupiam się na zabytkach z samego Rzymu²⁷.

Na koniec należy wspomnieć o kształceniu młodej kadry archeologów na uniwersytetach polskich i ich przygotowaniu do pracy badawczej w zakresie późnego antyku, wczesnego chrześcijaństwa i Bizancjum. Po rewelacyjnych odkryciach w Faras w 1964 r. z inicjatywy Kazimierza Michałowskiego otwarto kierunek archeologii chrześcijańskiej w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie (dziś Uniwersytet im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego), które to studia ukończyło kilkoro do dziś aktywnych archeologów w rozmaitych w/w instytucjach naukowych oraz w polskich muzeach. Niestety, w roku

1999, 475-520; 2001, 399-418; 2005a, 41-45; 2005b, 145-152.

²³ Leciejewicz, Tabaczyńska, Tabaczyński 1977; 1965, 155-165; 1968a, 61-92; 1968b, 93-104; Tabaczyński 1981, 17-40; Leciejewicz 2000a; 2001, 257-266; 2002a, 51-71; 2002b, 85-102; 2004; 2005, 383-387; Baranowski 2001, 174-180; 2002, 73-82; por. też: *Italia* 1980; Tabaczyński 1980; Leciejewicz 2000b.

²⁴ Raporty w PAM; por. przede wszystkim: Młynarczyk, Burdajewicz 2001, 10-14; 2002, 15-28; 2003, 24-33; 2004, 52-72 i 2005, 39-57; Burdajewicz 2004, 275-299.

²⁵ Raporty w PAM; Waliszewski, Ortali Tarazi, Alpi 2002; Waliszewski, Ortali Tarazi 2002.

²⁶ Waliszewski 1994, 562-579; Waliszewski, Alpi 1997, 290-306; Waliszewski, Alpi, Kowalski 1998; Ortali Tarazi, Waliszewski 2000; Fiema, Kanellopoulos, Waliszewski 2001; Chmielewski, Waliszewski, 2005, 447-452; Hétou, Immerzeel 2005, 453-458.

²⁷ Jastrzębowska 1993, 115-124; 1994, 105-113; 1997a, 9-19; 1997b, 31-34; 2003a, 137-148; 2003b, 119-134; 2004a, 155-163; 2004b, 135-152; 2005c, 217-232; 2006.

akademickim 2001/2002 z woli władz uczelni zaprzepaszczono pierwotną myśl przewodnią inicjatora tych studiów, prowadzącą do rzetelnego przygotowania młodych archeologów do pracy na stanowiskach w basenie Morza Śródziemnego, tam gdzie przeważają zabytki chrześcijańskie. Powierzono bowiem kierownictwo Katedr Archeologii Chrześcijańskiej Wschodu i Zachodu, a zatem opiekę nad pracami studentów, specjalistom od zupełnie innych epok i dziedzin: archeologii paleolitu-mezolitu oraz historii późnego średniowiecza w centralnej Europie. Nie lepiej (choć inaczej) jest w IA UW, gdzie na skutek kolejnej reformy programowej omawiana tutaj specjalizacja została usunięta z programu studiów dla studentów II i III roku, podobnie jak przestał istnieć stworzony przeze mnie kilka lat temu Zakład Archeologii Wczesnochrześcijańskiej i Bizantyjskiej. Pozostawiono studentom kształcącym się ogólnie z archeologii – chronologicznie od paleolitu, przez antyk, po średniowiecze oraz terytorialnie: od Polski, po Daleki i Bliski Wschód, Afrykę, Zachodnią Europę i Amerykę Południową – możliwość wyboru tylko seminarium magisterskiego ze specjalnością wczesnochrześcijańską, wczesnośredniowieczną i bizantyjską, do czego brak im jakiegokolwiek uprzedniego przygotowania podstawowego. Aktualny program studiów IA UW oferuje w ramach studiów licencjackich tylko kilka podstawowych formacji do wyboru, czyli tzw. Bloki Archeologiczne, np. Egiptu, Bliskiego Wschodu, Grecji i Rzymu. Skutek jest taki, jak zresztą też w przypadku innych specjalności w IA UW, że studia koń-

czą absolwenci wprawdzie przygotowani metodologicznie do pracy terenowej gdziekolwiek na całym świecie, ale niewątpliwie zaopatrzeni w bardzo ograniczoną i powierzchowną wiedzę archeologiczną i historyczną, zarówno ogólnie co do antyku i średniowiecza, jak i szczególnie w odniesieniu do wybranej epoki i dziedziny kultury materialnej oraz grupy zabytków w ramach swojej specjalizacji. Dodatkową przeszkodę w kształceniu młodej kadry stanowią powszechnie znane trudności finansowe nauki polskiej i polskich uczelni oraz przede wszystkim ogromna trudność (granicząca z niemożnością) dostania się na studia doktoranckie, nie mówiąc już o braku jakichkolwiek miejsc pracy dla młodych badaczy – poza zatrudnieniem w ramach ratunkowych wykopalisk przed budową czegokolwiek w kraju (przystłowiowe autostrady). Zatem ze strony uczelni warszawskich (tak katolickiej, jak i świeckiej) nie tylko nie rysują się w najbliższym czasie optymistyczne perspektywy dla dalszego rozwoju polskiej archeologii chrześcijańskiej w basenie Morza Śródziemnego, ale też pod znakiem zapytania stoi w ogóle utrzymanie obecnego stanu badawczego na tym obszarze. Zabraknie bowiem wkrótce odpowiednio przygotowanych profesjonalistów. Być może inne polskie ośrodki uniwersyteckie: Lublina, Poznań i Gdańsk, mimo że nie zawsze prowadzą własne wykopaliska, staną się w przyszłości wylęgarnią młodych archeologów dobrze przygotowanych do pracy na stanowiskach późnoantycznych, wczesnochrześcijańskich i bizantyjskich europejskiego, azjatyckiego i afrykańskiego Śródziemnomorza.

BIBLIOGRAFIA

Wykaz skrótów

- APolski „Archeologia Polski”, Warszawa (Wrocław)
 APolona „Archaeologia Polona”, Warszawa
 JJPap „The Journal of Juristic Papyrology”
 PAM *Polish Archaeology in the Mediterranean. Reports. Polish Centre of Mediterranean Archaeology of Warsaw University, Warsaw*

Literatura

- Baranowski T.
 2001 *Torcello: Nuove ricerche archeologiche, sulla storia della laguna di Venezia nell'antichità*, APolski, t. 46, 1/2, 174-180.
 2002 *Polish-Italian research in Southern Italy: (Cappaccio Vecchia and Civita di Ogliastra)*, APolona, t. 40, 73-82.

- Bernhard M. L.
1956 *O sztuce u dawnych czyli Winkelman Polski Stanisława Kostki Potockiego*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 1, 514-521.
- Biernacki A. B.
Wczesnobizantyjskie elementy i detale architektoniczne Chersonezu Taurydzkiego, (w:) *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, Poznań, t. II (w przygotowaniu).
- Bilczewski J.
1890 *Archeologia chrześcijańska wobec historii Kościoła i dogmatu*, Lwów.
1895 *Katakumba św. Pryscylly i jej najważniejsze pomniki*, Kraków.
- Burdajewicz M.
2004 *Relikwiarze Prowincji Palestyna (Palestina) w okresie bizantyjsko-omajjadzkim*, (w:) *Symposium Kazimierskie*, t. 4, Lublin, 275-299.
- Chmielewski K., Waliszewski T.
2005 *Kafloun, Conservation and Restoration of the Mar Saris Church Murals, Interim Report*, PAM, t. XVI, Reports 2004, 447-452.
- Ciechanowicz J.
1999 *Wędrówki śródziemnomorskie*, Warszawa.
- Daszewski W. A.
1977 *La mosaïque de Thésé*, (w:) *Nea Paphos*, t. 2, Warszawa.
1985 *Dionysos der Erlöser. Griechische Mythen in spätantiken Zypern*, Mainz am Rhein.
1986 *Nea Paphos*, (w:) *50 lat polskich wykopalisk w Egipcie i na Bliskim Wschodzie*, Warszawa, 113-120.
1992 *50 Years of Polish Excavations in the Eastern Mediterranean – the Polish Centre of Mediterranean Archaeology of Warsaw University*, (w:) *50 Years of Polish Excavations in the Eastern Mediterranean – the Polish Centre of Mediterranean Archaeology of Warsaw University. Acts of the Symposium at the Warsaw University 1986*, Warszawa, 39-47.
2001 *Divagations sur la mosaïque d'Achille à Paphos*, „Études et Travaux”, t. XIX, 45-57.
- Daszewski W. A., el Sheikh H., Medeksza S.
1990 *An Unknown Christian Complex in Alexandria*, (w:) *Coptic Studies. Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw 20-25. 08. 1984*, Warszawa, 87-105.
- Daszewski W. A., Michaelides D.
1988a *Mosaic Floors in Cyprus*, (w:) *Biblioteca di Felix Ravenna*, Ravenna.
1988b *Guide to the Paphos Mosaics*, Nicosia.
- Deichmann F. W.
1969-1989 *Ravenna Hauptstadt des spätantiken Abendlandes. Geschichte und Monumente*, Wiesbaden.
1982 *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten. Gesammelte Studien zur spätantiken Architektur, Kunst und Geschichte*, Wiesbaden.
- 1994 *Archeologia chrześcijańska*, Warszawa.
- De Rossi G. B.
1857-1888 *Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Roma.
1864-1877 *La Roma sotterranea cristiana descritta e illustrata*, Roma.
- Dinkler E.
1970 *Die deutschen Ausgrabungen auf den Inseln Sunnarti, Tangur und in Kulb 1968-69*, (w:) *Kunst und Geschichte Nubiens in Christlicher Zeit*, Recklinghausen, 259-272.
- Dobrowolski J.
1992 *Monastic Complex of Naqlun*, (w:) *Orbis Aethiopicus. Studia in honorem S. Chojecki*, Albstadt, 309-325.
- Dobrowolski W.
1988 *Posłowie*, (w:) R. Bianchi Bandinelli, *Archeologia klasyczna jako historia sztuki*, Warszawa, 187-205.
- Dombrowski O.
2004 *Bizantyjskie mozaiki Chersonezu Taurydzkiego*, (w:) A. B. Biernacki i W. A. Kutajsowa (red.), *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, t. III, Poznań.
- Dongola-Studien
2001 *Dongola-Studien. 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches*, Warszawa.
- Duval N.
1994 *In memoriam Fr. W. Deichmann 1909-1993*, „Antiquité Tardive”, t. 2, 7-15.
- Feld O.
1994 *Friedrich Wilhelm Deichmann*, „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung”, t. 101, 7-17.
- Fiema Z. T., Kanellopoulos W. T., Waliszewski T.
2001 *The Petra Church*, Amman.
- Filarska B.
1983 *Początki architektury chrześcijańskiej*, Lublin.
1985 *Początki sztuki chrześcijańskiej*, Lublin.
1999 *Archeologia chrześcijańska*, Warszawa.
- Gartkiewicz P. M.
1975 *The central plan in Nubian church architecture*, (w:) *Nubia, récentes recherches. Actes du colloque nubologique international au Musée National de Varsovie, 19-22.06.1972*, Varsovie, 49-64.
1980 *New Outline of the History of Nubian Church Architecture*, „Bulletin Antieke Beschaving”, t. 55, 137-160.
1986 *Quasr Ibrim*, (w:) *50 lat polskich wykopalisk w Egipcie i na Bliskim Wschodzie*, Warszawa, 81-84.
1982 *An Introduction to the History of Nubian Church Architecture*, (w:) *Nubia Christiana*, Warszawa, 43-133.
1990 *The Cathedral in Old Dongola and its Antecedents*, Warszawa.

- Gawlikowski M.
 1986 *Palmyra, (w:) 50 lat polskich wykopalisk w Egipcie i na Bliskim Wschodzie*, Warszawa, 121-126.
 1992 *Palmyre: bilan provisoire, (w:) 50 Years of Polish Excavations in the Eastern Mediterranean – the Polish Centre of Mediterranean Archaeology of Warsaw University. Acts of the Symposium at the Warsaw University 1986*, Warszawa, 116-121.
 2001 *Palmyra bizantyńska. Miasto i jego katedra, (w:) Sympozja Kazimierskie 2001, t. II*, 187-191.
- Gąsiorowski S. J.
 1928 *Malarstwo miniaturowe grecko-rzymskie i jego tradycje w średniowieczu*, Kraków.
 1930 *Tkaniny z Egiptu w zbiorach polskich, (w:) Sprawozdania PAU, t. 4, 3-4*.
 1934 *Sztuka starochrześcijańska, (w:) Historia sztuki*, Lwów.
 1948 *Badania polskie nad sztuką starożytną. Relacje podróżników – kolekcjonerstwo. Badania naukowe*, Kraków.
- Gdańsk
 1998 *Gdańsk Archaeological Museum African Report, t. I*, Gdańsk.
 2003 *Gdańsk Archaeological Museum African Report, t. II*, Gdańsk.
- Godlewski W.
 1979 *Les baptistères nubiens, (w:) Faras, t. VI*, Warszawa.
 1982a *Remarques sur la création du Monastère de St. Phoibammon à Deir el-Bahari, „Africana Bulletin”, t. 31*, 107-114.
 1982b *Le baptistère de l'église dans le temple de Mandulis à Kalabsha, (w:) Nubia, 134-140*.
 1986 *Le monastère de St. Phoibammon, (w:) Deir el-Bahari, t. V*, Warszawa.
 1990 *The Cruciform Church at Old Dongola (Sudan). Some Comments, (w:) Coptic Studies. Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw, 20-25. 08. 1984*, Warszawa, 127-137.
 1992 *Deir el Naqlun. Quelques observations historiques, (w:) Actes de IVe Congrès Copte, Louvain-la-Neuve, 5-10. 09. 1988*, Louvain-la-Neuve, 178-186.
 1993 *Naqlun 1989-1992, (w:) Acts of the Fifth International Congress of Coptic Studies, Washington, 12-15. 08. 1992, t. II*, Roma, 183-195.
 1997 *Deir el Naqlun. Topography and Tentative History, (w:) Archeologia e papyri nel Fayum. Storia della ricerca, problemi e prospettive. Atti del convegno internazionale Siracusa 24-25 maggio 1996*, Siracusa, 123-145.
 1998 *The role of Dongolese milieu in the Nubian church architecture, (w:) Themelia. Spätantike und koptologische Studien P. Grossmann zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, 127-135.
 1999a *Christian Nubia: Recent Studies (1990-1996), (w:) Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit. Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses. Münster 20-26 Juli 1996, t. 1, Materielle Kultur, Kunst und religiöses Leben*, Wiesbaden, 50-64.
 1999b *Naqlun 1993-1996, (w:) Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit, Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses. Münster 20-26 Juli 1996, t. 1, Materielle Kultur, Kunst und religiöses Leben*, Wiesbaden, 157-162.
 2000 *Naqlun. the ermitage of Phibamo, (w:) Les civilisations du bassin méditerranéen. Hommages à Joachim Śliwa, Cracovie*, 91-98.
 2006 *The Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros. The Architecture*, Warsaw.
- Goethe J. W.
 1913 *Goethes italienische Reise mit Zeichnungen und Bildnissen Goethes*, Leipzig.
- Hélou H., Immerzeel M.
 2005 *Kaftoun 2004 the Wall Paintings*, PAM, t. XVI, Reports 2004, 453-458
- Italia
 1980 *Italia*, E. Tabaczyńska (red.), Wrocław.
- Iwaszkiewicz-Wronikowska B.
 1999 *Archeologia chrześcijańska w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, „Vox Patrum”, t. 19 (36-37)*, 71-75.
 2003 *Pół wieku Katedry Historii Sztuki Starożytnej i Wczesnochrześcijańskiej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, „Roczniki Humanistyczne”, t. 51 (4)*, 7-18.
 2005 *Loca Santa i Loca Sanctorum. Najstarsze sanktuaria chrześcijańskie, (w:) Sympozja Kazimierskie, t. V*, 199-215.
- Jakobielski S.
 1970 *Polish Excavations At Old Dongola, (w:) Kunst und Geschichte Nubiens in Christlicher Zeit*, Recklinghausen, 171-177.
 1972 *A History of the Bishopric of Pachoras, (w:) Faras, t. III*, Warszawa.
 1986 *Stara Dongola, (w:) 50 lat polskich wykopalisk w Egipcie i na Bliskim Wschodzie*, Warszawa, 91-96.
 2001 *Tentative d'identification de certaines peintures de Faras, „Études et Travaux”, t. XIX*, 59-79.
- Jakobielski S., Medeksza S.
 1990 *The North-West Church at Old Dongola, (w:) Coptic Studies. Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw 20-25. 08. 1984*, Warszawa, 165-174.
- Jastrzębowska E.
 1981 *Untersuchungen zum christlichen Totenmahl aufgrund der Monumente des 3. und 4. Jhs. unter der Basilika des Hl. Sebastian in Rom*, Frankfurt am Mein.
 1982 *La basilique des Apôtres à Rome, fondation de Constantin ou de Maxence, (w:) Recueil d'Homage à Henri Stern*, Paris, 223-229.

- 1993 *Das antike Erbe in der Ikonographie der Kindheitsevangelien Christi*, „Boreas”, t. 16, 115-124.
- 1994 *Boten, Magier und Pilger*, (w:) *Bild- und Formensprache der spätantiken Kunst H. Brandenburg zum 65. Geburtstag*, „Boreas”, t. 17, 105-113.
- 1997a *Ein christlicher Sarkophag aus Rom in der Eremitage*, „Mitteilungen zur frühchristlichen Archäologie”, t. 3, 9-19.
- 1997b *Zur Innovationsfähigkeit in der spätantiken Kunst*, „Archeologia”, t. 48, 31-34.
- 1998 *Paweł Styger – badacz katakumb rzymskich i profesor Uniwersytetu Warszawskiego*, (w:) *Archeologia Śródziemnomorska w Uniwersytecie Jagiellońskim 1897-1997*, Kraków, 137-142.
- 1999 *Ephesos und Chersonesos in Spätantike und frühbyzantinischer Zeit, eine vergleichende topographische Studie*, „Rivista di Archeologia Cristiana”, t. 75, 475-520.
- 2001 *Chersonèse dans l'antiquité tardive: état des recherches et bibliographie*, „Antiquité Tardive”, t. 9, 399-418.
- 2002 *S. Sebastiano, la più antica basilica cristiana di Roma*, (w:) *Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV-X secolo) Roma 4-10 settembre 2000*, Città del Vaticano, 1141-1155.
- 2003a *Księdza Bohusza poglądy na rzymskie katakumby z 1791 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 94 (2), 137-148.
- 2003b *Wspólnota za stołem, czyli sceny uczt w późnym antyku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 51/4, 119-134.
- 2004a *Sol und Luna auf frühchristlichen Sarkophagen. Ein traditionelles Motiv der offiziellen Kaiserzeitlichen römischen Kunst in christlichen Verwendung*, (w:) *Sarcophagi tardoantichi, paleocristiani e altomedievali*, Città del Vaticano, 155-163.
- 2004b *Słoneczne obeliski w Rzymie antycznym i chrześcijańskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 2/2004, 135-152.
- 2005a *Ein spätantikes Kapitell im Park „Arkadia” bei Nieborów*, „Archeologia”, t. 55, 41-45.
- 2005b Recenzje z: *Wczesnobizantyjskie budowle*, 2004 i *Dombrowski 2004*, „Archeologia”, t. 55, 145-152.
- 2005c *Miejsca święte Piotra i Pawła w Rzymie w III i IV w.*, (w:) *Symposium Kazimierskie*, t. V, 217-232.
- 2006 *Rzym antyczny w oczach Piranesiego i dziś*, Warszawa.
- Kalinowski Z.
1997 *Stone reliquaries at Nova*, (w:) *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube (from the 4th to the 6th Century A. D.) Studies and Materials*, Poznań, 81-86.
- 2004 *Kamienny relikwiarz z Nova. Problem interpretacji*, (w:) *Symposium Kazimierskie*, t. IV, 301-309.
- Kalinowski Z., Pawlak P.
1995 *25 lat badań ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Novae (1970-1994)*, „Wielkopolskie Sprawozdania archeologiczne”, t. 3, 257-265.
- 2001 *Wczesnochrześcijańska bazylika i rezydencja biskupia w Novae (Svištov – Bułgaria)*, (w:) *Symposium Kazimierskie*, t. II, 113-120.
- Kiss Z.
1989 *Les ampoules de Saint Ménas découvertes à Kôm el-Dikka (1961-1981)*, (w:) *Alexandrie*, t. V, Warszawa.
- 1990 *Évolution stylistique des ampoules de St. Ménas*, (w:) *Coptic Studies, Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw 20-25. 08. 1984*, Warszawa, 195-202.
- Kiss Z., Majcherek G., Meyza H., Rysiewski H., Tkaczow B.
2000 *Fouilles polonaises à Kôm el-Dikka (1986-1987)*, (w:) *Alexandrie*, t. VII, Warszawa.
- Kołątaj W.
1986 *Aleksandria*, (w:) *50 lat polskich wykopalisk w Egipcie i na Bliskim Wschodzie*, Warszawa, 35-42.
- 1992 *Imperial Baths at Kom el-Dikka*, (w:) *Alexandrie*, t. VI, Warszawa.
- Kraushar A.
1903 *Dziennik podróży Stanisława Staszica (1771-1971)*, Warszawa.
- Krawiecki M.
1980 *Ks. Józef Bilczewski, archeolog, badacz wczesnochrześcijańskiej ikonografii*, (w:) *Studia Antiquitatis Christianae*, t. 2, 163-195.
- Kubińska J.
1974 *Inscriptions grecques chrétiennes*, (w:) *Faras*, t. IV, Warszawa.
- Kush
„Kush. Journal of the Sudan Antiquities”, później, po 1997: „Journal of the National Corporation for Antiquities an Museums”, Khartoum.
- Lanckoroński K. M., Niemann G., Petersen E.
1890-1896 *Miasta Panfilii i Pizydyi*, Kraków.
- Lanckoroński K. M., Niemann G., Swoboda H.
1906 *Dom zu Aquileia. Sein Bau und seine Geschichte*, Wien.
- Leciejewicz L.
2000a *Torcello: nuove ricerche archeologiche*, Roma.
2000b *Nowa postać świata i narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław.
- 2001 *The Venetian „great trading station” in the Ligot of archaeology*, (w:) *Velká Morave mezi východem a zapadem: sbornik příspěvků z mezinárodní vedecké konference e Uherské Hradište, Staré Mesto 28. 09 - 1. 10. 1999*, Brno, 257-266.
- 2002a *Italo-Polish researches into the origin of Venice*, APolona, t. 40, 51-71.

- 2002b *Początki Wenecji w świetle polsko-włoskich badań archeologicznych*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 50, 85-102.
- 2004 *La nova forma del mondo: la nascita della civiltà europea medievale*, Bologna.
- 2005 *Martyrium św. Foski na Torcello w świetle badań archeologicznych*, (w:) *Lapides vivantes*, Kraków, 383-387.
- Leciejewicz L., Tabaczyńska E., Tabaczyński S.
1965 *Gli scavi a Castelseprio nel 1962*, „Rassegna Gallaratese di storia e d'arte”, t. 24, 155-165.
1968a *Gli scavi a Castelseprio nel 1963*, „Rassegna Gallaratese di storia e d'arte”, t. 27, 61-92.
1968b *Gli scavi a Castelseprio nel 1965*, „Rassegna Gallaratese di storia e d'arte” 27, 93-104.
1977 *Torcello. Scavi 1961-1962*, Roma.
- Lichocka B.
1974 *Polska szkoła archeologii śródziemnomorskiej*, (w:) *Problemy Polonii Zagranicznej*, t. 9, 379-404.
- Łajtar A.
2001 *Heb 5. 4 in a Graffito In the Western Annex of the Monastery on Kom H at Old Dongola*, „Études et Travaux”, t. XIX, 209-215.
2003 *Wall Inscriptions in the Baganarti Churches. A General Note after three Seasons of Work*, JJPap, t. 33, 137-159.
- Łaptaś M.
1999 *Comments on Wall Paintings from "House A" in Old Dongola*, (w:) *Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit, Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses. Münster 20-26 Juli 1996*, t. 1, *Materielle Kultur, Kunst und religiöses Leben*, Wiesbaden, 231-237.
- Łukaszewicz A.
1990 *Einige Bemerkungen zu den Asketen in den griechischen urkundlichen Papyri*, (w:) *Coptic Studies. Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw 20-25. 08. 1984*, Warszawa, 219-223.
- Majcherek G.
2004 *Kom el Dikka. Excavations and Preservation Work*, PAM, t. XV, *Reports 2003*, 27-34.
- Martens-Czarnecka M.
1982 *Les éléments décoratifs sur les peintures de la Cathédrale de Faras*, (w:) *Faras*, t. VII, Warszawa.
1999 *Wall Paintings from the Monastery on Kom H at Old Dongola*, (w:) *Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit, Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses. Münster 20-26 Juli 1996*, t. 1, *Materielle Kultur, Kunst und religiöses Leben*, Wiesbaden, 273-284.
2001 *Suggestions on Dating of some Murals from the Monastery in Old Dongola*, „Études et Travaux”, t. XIX, 217-236.
- Medeksza S.
1992 *Willa Tezeusza w Nea Pafos. Rezydencja antyczna*, Wrocław.
- Michałowski K.
1966 *Faras, centre artistique de la Nubie chrétienne*, Leiden.
1967 *Faras, die Kathedrale aus dem Wüstensand*, Zürich.
1974 *Faras, Wall paintings in the Collection of the National Museum in Warsaw*, Warsaw.
- Młynarczyk J., Burdajewicz M.
2001 *North-West Church Complex*, (w:) *Hippos (Sussita). Second Season of Excavations, July 2001*, Haifa, 10-14.
2002 *North-West Church Complex*, (w:) *Hippos (Sussita). Third Season of Excavations, July 2002*, Haifa, 15-28.
2003 *North-West Church Complex*, (w:) *Hippos-Sussita. Fourth Season of Excavations, June-July 2003*, Haifa, 24-33.
2004 *North-West Church Complex*, (w:) *Hippos-Sussita. Fifth Season of Excavations, September-October 2004 and Summary of All Five Seasons (2000-2004)*, Haifa, 52-72.
2005 *North-West Church in Hippos (Sussita), Israel: Five Years of Archaeological Research (2000-2004)*, (w:) *Eastern Christian Art in its Late Antique and Islamic Contexts*, t. 2, 39-57.
- Molé W.
1931 *Historia sztuki starochrześcijańskiej i wczesnobiżantyjskiej*, Lwów.
- Myśliwiec K.
2000 *Rescue Excavations at Tell Atrib in 1985-1995*, (w:) *Tell Atrib 1985-1995*, Warszawa, 9-49.
- Nubia
1982 *Nubia Christiana*, Warszawa.
- Ortali Tarazi R., Waliszewski T.
2000 *La mosaïque du Nil découverte à Jiyé*, „Bulletin d'archéologie et d'architecture libanaise”, t. 4, 165-177.
- 50 lat
1986 *50 lat polskich wykopalisk w Egipcie i na Bliskim Wschodzie*, Warszawa.
- Paganizm
1991 *Paganizm in the Later Roman Empire and in Byzantium*, Cracow.
- Parnicki-Pudełko S.
1984 *Wczesnochrześcijańska bazylika episkopalna w Novae*, „Balcanica Posnaniensia”, t. 1, 271-304.
- Potocki S. K.
1992 *O sztuce u dawnych czyli Winkelman Polski*, Warszawa.
- Próchniak D.
1999 *Początki Kościoła armeńskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 1237, „Studia Religiologia”, z. 32, 33-47.
2001 *Od ortodoksji do Kościoła narodowego. Armenia w epoce wczesnochrześcijańskiej (301-726)*, „Vox Patrum”, t. 40-41, 49-85.

- 2004 *Martyria w Armenii wczesnochrześcijańskiej*, (w:) *Sympozja Kazimierskie*, t. IV, 225-250.
- 2005 *Między historią a legendą. Miejsca święte Armeńczyków*, (w:) *Sympozja Kazimierskie*, t. V, 374-403.
- Rodziewicz M.
- 1984 *Les habitations romaines tardives d' Alexandrie à la lumière des fouilles polonaises à Kôm el-Dikka*, (w:) *Alexandrie*, t. III, Warszawa.
- Ruszczyc B.
- 1986 *Tell Atrib*, (w:) *50 lat polskich wykopalisk w Egipcie i na Bliskim Wschodzie*, Warszawa, 29-34.
- 1990 *Die Ausgrabungen in Tell Atrib (Kom Sidi Youssef)*, (w:) *Coptic Studies. Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw 20-25. 08. 1984*, Warszawa, 379-381.
- Scholz P.O.
- 1987 *Kusch – Meroe – Nubien*, „Antike Welt“, Suppl. 18, 125-152.
- 2000 *Nubisches Christentum im Lichte seiner Wandmalereien*, „Oriens Chrystianus“, t. 84, 178-231.
- 2001 *Das nubische Christentum und seine Wandmalereien*, (w:) *Dongola-Studien 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches*, Warszawa, 177-251.
- Starożytna
- 1977 *Starożytna Aleksandria w badaniach polskich*, Warszawa.
- Strzygowski J.
- 1901 *Orient oder Rom? Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*, Leipzig.
- Studien
- 1986 *Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst F. W. Deichmann gewidmet*, Wiesbaden.
- Styger P.
- 1918 *Il monumento apostolico della via Appia*, „Dissertazioni dell Pontificia Accademia Romana di Archeologia“, t. 13, 3-112.
- Sympozja Kazimierskie
- 1998 *Sympozja Kazimierskie. Domus, ecclesia, aedes – powstawanie świątyni chrześcijańskiej. Topografia świata wczesnochrześcijańskiego jako problem badawczy*, t. I, Lublin.
- 2001 *Sympozja Kazimierskie. Topografia świata wczesnochrześcijańskiego. Między starożytnością a średniowieczem*, t. II, Lublin.
- 2002 *Sympozja Kazimierskie. Biskup i jego rola w kształtowaniu miasta późnoantycznego*, t. III, Lublin.
- 2004 *Sympozja Kazimierskie. Męczennicy w świecie późnego antyku*, t. IV, Lublin.
- 2005 *Sympozja Kazimierskie. Miejsca święte w epoce późnego antyku*, t. V, Lublin.
- Szymańska H., Babraj K.
- 2004 *Marea. Fourth Season of Excavations*, PAM, t. XV, Reports 2003, 53-62.
- 2005 *Marea. Excavations 2004*, PAM, t. XVI, Reports 2004, 43-54.
- Tabaczyński S. i E.
- 1980 *Zarys kultury Longobardów*, Wrocław.
- Tabaczyński S.
- 1981 *Scavi archeologici italo-polacchi (Torcello, Castelseprio, Capaccio Vecchia i Civita di Ogliara)*, (w:) *Archeologia Medioevale polacca in Italia*, Wrocław, 17-40.
- Waliszewski T.
- 1994 *La mosaïque de Deir el-'Asfur retrouvée: le motif des „rincaux habités“ en Judée et dans la Shéphéla*, „Revue Biblique“, t. 101/4, 562-579.
- Waliszewski T., Alpi F.
- 1997 *Une église byzantine à Majdal Zoun (Liban Sud)*, „Bulletin d'archéologie et d'architecture libanaise“, t. 2, 290-306.
- Waliszewski T., Alpi F., Kowalski S.
- 1998 *Une église byzantine découverte à Anâne*, „Syria“, t. 75, 231-243.
- Waliszewski T., Ortali Tarazi R., Alpi F.
- 2002 *Village romaine et byzantine à Chhîm-Marjiat. Rapport préliminaire 1996-2002*, „Bulletin d'archéologie et d'architecture libanaise“, t. 6, 5-105.
- Waliszewski T., Ortali Tarazi R.
- 2002 *Chhîm: 2000 ans d'histoire. Au coeur d'un village antique du Liban*, Varsovie .
- Wczesnobizantyjskie budowle
- 2004 *Wczesnobizantyjskie budowle sakralne Chersonozu Taurydzkiego*, (w:) *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonozu Taurydzkiego*, t. I, Poznań.
- Wilpert J.
- 1889 *Prinzipienfragen der christlichen Archäologie mit besonderer Berücksichtigung der Forschungen von Schultze, Hasenclever und Achelis*, Freiburg.
- 1901 *Die Malereien der Katakomben Roms*, Freiburg.
- 1916 *Die römischen Mosaiken der kirchlichen Bauten vom 4. bis 13. Jh.*, Freiburg.
- 1929-1936 *I sarcofagi cristiani antichi*, Roma.
- Wipszycka E.
- 1972 *Les ressources et les activités économiques des églises en Egypte du IVe au VIIIe siècle*, Bruxelles.
- 1983 *La chiesa nell' Egitto del IV secolo. Le strutture ecclesiastiche*, (w:) *Les transformations dans la société chrétienne au 4e siècle. Congrès de Varsovie*, 25. 06-01. 07. 1978, Bruxelles, 182-201.
- 1984 *Rola źródeł archeologicznych w badaniach nad najstarszym okresem dziejów monastycyzmu egipskiego*, (w:) *Novae i kultura starożytna*, Poznań, 407-416.
- 1988 *La christianisation de l'Egypte aux IVe-VIe siècles. Aspects sociaux et ethniques*, „Aegyptus“, t. 68, 117-165.
- 1990 *Une nouvelle Règle monastique égyptienne*, (w:) *Coptic Studies. Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw 20-25. 08. 1984*, Warszawa, 499-503.

- 1996 *Les rapports entre les monastères et les laures à la lumière des fouilles de Naqloun (Fayoum)*, (w:) *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*, Roma, 373-393.
- 1998 *L'attività caritativa dei vescovi egiziani*, (w:) *L'évêque dans la cité du IVe au Ve siècle. Image et autorité. Actes de la table ronde, Rome 01-02. 12. 1995*, Rome, 71-80.
- 1999 *L'Organisation économique de la congrégation pachômienne: critique du témoignage de Jérôme*, (w:) *Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit. Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses. Münster 20-26 Juli 1996*, t. 1, *Materielle Kultur, Kunst und religiöses Leben*, Wiesbaden, 412-422.
- 2002 *L'ascétisme féminine dans l'Égypte de l'antiquité tardive. Topoi littéraires et formes d'ascèse*. (w:) *Le rôle et statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et Byzantine. Actes du colloque international, Bruxelles-Leuven, 27-29. 09. 1997*, Leuven, 355-396.
- 2003 *Skarby kościelne bizantyńskiego Egiptu*, (w:) *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana prof. J. Kolendo w 70. rocznicę urodzin*, Warszawa, 361-366.
- Wronikowska, B.
1981 *Badania nad malowidłami z katakumb Rzymu*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 29, 87-98.
1990 *Picturae sacrae. Motywy ikonograficzne malowideł przedkonstantyńskich w chrześcijańskich katakumbach Rzymu*, Lublin.
1994 *Vestigia christianorum. Świadczenia obecności chrześcijan w Rzymie przedkonstantyńskim*, Lublin.
- Żurawski B.
1999 *Faith Healing, Philanthropy and Commemoration in Late Christian Dongola*, (w:) *Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit. Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses. Münster 20-26 Juli 1996*, t. 1, *Materielle Kultur, Kunst und religiöses Leben*, Wiesbaden, 422-448.
2005 *Peregrinatio Nubiana. Kilka uwag na marginesie problematyki miejsc świętych w Nubii chrześcijańskiej*, (w:) *Sympozja Kazimierskie*, t. V, 301-324.
- Żurawski B. i inni
2003 *Nubia II. Southern Dongola Reach Survey I. Survey and Excavations between Old Dongola and Ez-Zuma. Southern Dongola Reach of the Nile from prehistory to 1820 AD based on the fieldwork conducted in 1997-2003 by Polish Archaeological Joint expedition to the Middle Nile*, Varsovie.

CHRISTLICHE ARCHÄOLOGIE IN POLEN

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Beitrag fasst die Geschichte (18.-19. Jh.) und den heutigen Forschungsstand der christlichen Archäologie in Polen zusammen, insbesondere die Leistungen der polnischen Forscher nach dem Zweiten Weltkrieg bis zum heutigen Tag. Das Kriterium, nach dem die Wissenschaftler und ihre Errungenschaften unter allen archäologischen Aktivitäten gewählt worden sind, bildet die Definition des Forschungsgegenstandes dieses relativ jungen Wissenszweigs. Er enthält sich im zeitlich-räumlichen Rahmen des 3.-8. Jh. und vom abendländischen Europa (mit der Grenze auf Rhein und Donau), aber auch die Krim, Vorderasien und Nahost in weiterem Sinne, Niltal in Ägypten und Sudan sowie so genannt Nordafrika. So handelt es sich um Architektur, Malerei, Mosaiken, Skulpturen und anderes Mobiliar, das zu dieser Zeit und in diesem Gebiet von den Christen gebraucht worden war. Die größten Leistungen für die Beschreibung und Bearbeitung der Funde unterschiedlicher Art und Typus im Bereich der christlichen Archäologie brachten im 18. und 19. Jh. große polnische Reisende zum Mittelmeer, besonders Vertreter des Klerus und Adels, die

u.a. Berichte von diesen Reisen veröffentlichten (S.K. Potocki, F.K.K. Bohusz, K. Lanckoroński). Im ausgehenden 19. Jh. erschienen die ersten synthetischen Werke auf Polnisch, z.B. womit sich die christliche Archäologie befassen sollte von J. Bilczewski, die damals jedoch den Bedürfnissen der katholischen Kirche untergeordnet war. Eine Änderung jener Einstellung zur wissenschaftlichen Tüchtigkeit vollzog sich in der Zwischenkriegszeit und war der Aktivität von Kunstgeschichtlern S.J. Gąsiorowski und W. Molé in Krakau (Jagiellonen-Universität) sowie von Theologen-Archäologen P. Styger in Warschau (Universität Warschau) zu verdanken. Nach dem Zweiten Weltkrieg bildeten sich nacheinander drei Universitätszentren heraus: in Lublin (Katholische Universität Lublin) und Warschau (Kardinal-Stefan-Wyszyński-Universität Warschau und UW), die in Forschung und Didaktik u.a. auch auf die christliche Archäologie ausgerichtet waren. Von größter Bedeutung für die weitere Entwicklung dieses Wissenschaftsgebiets waren aber die im Mittelmeergebiet (K. Michałowski, S. Tabaczyński und L. Leciejewicz) und am Schwarzen Meer (K. Ma-

jewski) aufgenommenen Ausgrabungen auf den Fundplätzen, wo sich die Zeit der Spätantike und des frühen Christentums sowohl durch Architektur als auch Funde reich zu vertreten erwies. An meisten dieser Stellen wird bis heute weiter ausgegraben. Es bezieht sich vor allem auf folgende Fundplätze: in Ägypten – Alexandrien, Tel Atrib, Deir el-Naqlun, Deir el-Bahari und in der letzten Zeit – Marea; in Sudan – außer dem schon nicht mehr bestehenden Faras, wo in der versunkenen Domkirche Fresken gerettet werden konnten, Alt Dongola, Baganarti; in Syrien – Palmyra; in Libanon – Anâne

und Chhîm; in Israel – Susita; auf Zypern – Nea Pafos; in Italien – Torcello, Castelseprio, Capaccio Vecchia und Civita di Ogliara; in Bulgarien – Novae sowie auf der Krim – Chersones. Den Beitrag schließen kritische Bemerkungen zur Qualität und insgesamt weiteren Bildungsmöglichkeiten von jungen Archäologen ab, die, wie es scheint, nicht ausreichend für die Ausgrabung und Bearbeitung der christlichen Funde auf zwei Warschauer Universitäten (KSWU und UW), wo formal eine Fachspezialisierung in der christlichen Archäologie geführt wird, qualifiziert werden.

Adres Autorki:

Prof. dr hab. Elżbieta Jastrzębowska
Stacja PAN w Rzymie
Vicolo Doria 2, 00187 Roma/Włochy

